

UDK 335.5 (091)
Izvorni znanstveni članak

Marx i njegovo povijesno pitanje

BILJANA KAŠIĆ

Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, Jugoslavija

Ako se poznata Blochova misao »Mišljenje znači prekoračivanje«¹ ima odnositi na obzorje budućeg, onda je Marxovo mišljenje revolucije njen označitelj. Iako se sam Marx vjerojatno ne bi suglasio s »prekoračivanjem«², jer riječ je prije svega o zbilji i ozbiljenju, sadržaj Blochove konkretne utopije doista je sabiralište Marxovih revolucionarnih težnji.

Zašto početi upravo s Blochom a riječ je o Marxu?

Ako se Hegelova filozofija često i s pravom uzima za Marxovo predvorje kad se zbori o bitnom — o radu³, onda Blochu zasigurno pripada Marxov koračaj u buduću, putovanje u susret ljudskom svijetu kao postajućem. U konkretnoj utopiji kao zgusnutoj objavi ljudskosti a ujedno otvorenoj i nikad završenoj ontologiji, Bloch je razotkrio Marxov »živi cvijet« problematiziranjem prakse rada kao fundamentalnog izvorišta još-ne-postale zbilje. Praksa rada u Blocha se nadaje kao mogućnost susreta biti čovjeka sa svojom prirodom, kao razrješenje njihova spora, kao pomirenje esencije i egzistencije. Ona je i izvorište autentične spoznaje i jedino njenim posredovanjem moguće je jedinstvo teorije i prakse, revolucionarna »teorija-praksa« kao jedno. Upravo stoga on aktualizira Marxove opservacije o svijetu rada imajući u vidu i historijske i ontologijske značajke toga temeljnog subjekt-objekt odnosa. U duhu Marxove »revolucionarne, praktičko-kritičke djelatnosti«, to jest revolucionarne prakse, Bloch pravi distinkciju između »privida rada«, koji je karakterističan za cijelu građansku proizvodnju, i pojma djelatnosti u smislu njene objektivno realne mogućnosti.⁴ Riječ je o osjetilnoj, predmetnoj ljudskoj djelatnosti koja ima razriješiti uspostavljeni priepor (subjekt-objekt) kako bi se time razriješila i sudba čovjekova postojanja.

¹ E. Bloch, Princip nada, Zagreb 1981, sv. I, 2.

² »Prekoračivanje« u filozofijskom određenju kao transcendencija nosi metafizički patos, a Marxovo djelo jest s onu stranu svake metafizike, ono je imanencija zbilje.

³ Veličina Hegelove filozofije po Marxu je upravo »[...] to, što Hegel samostvaranje čovjeka shvaća kao proces, opredmećenje kao raspredmećenje (Entgegenständlichung), kao ospoljenje i kao ukidanje toga ospoljenja, dakle, što shvaća suštinu rada, a predmetnog čovjeka, istinskog čovjeka, jer je zbiljski, shvaća kao rezultat svoga vlastitog rada«. Vidi K. Marx, Kritika Hegelove dijalektike i filozofije uopće, Zagreb — Beograd 1973, 320.

⁴ E. Bloch, Marksove teze o Foerjebahu, Beograd 1976, 20, 24, 27.

Ocrtavajući tek obrise Blochova poetičkog tumačenja budućeg, prispjeli smo ka izvorištu — Marxu i njegovom povijesnom pitanju.

Za Marxa je povijesno pitanje — pitanje o radu ili rad kao pitanje o ljudskoj povijesti.

U smjeru razumijevanja Marxova povijesnog pitanja kao urgentna zadaća postavlja se razobličavanje temeljnih kategorija njegova djela. Rad, proizvodnja, djelatnost, praksa tvore sklop tzv. djelatnih pojmova do kojih je Marxu naročito stalo pri problematiziranju svoga povijesnog pitanja.

Da bi se izbjegle različite dileme, zbog kojih su Marxove kategorije u marksističkim interpretacijama doživjele sudbinu raznih metamorfoza i naknadnih tumačenja, valja istaći:

1. Marxovo djelo je domišljen misaono-kategorijalan sustav, a ako smo negdje na tragu terminologijskog nesuglasja, nipošto nije riječ o kategorijalnoj zbrci, već o različitoj razini značenja određenih kategorija. Njihov smisao proistječe iz cjeline Marxova rada kao revolucije zbilje, a istodobno je unutar konkretnih analiza zbog metodologijskih i drugih razloga oplemenjen drukčijom konotacijom.

Čini se da je eklatantan primjer za to upravo Marxov »rad« ili, bolje, Marxovo korištenje termina »rad«. Spornost oko njegova određenja (zbog čega Marxu često spočitavaju terminologijsku nepreciznost) na relaciji: rad ekvivalent otuđenju — rad kao slobodna i prisebna djelatnost, proizlazi iz razlike između njegova izvornog određenja i rada kao »radnog« termina. Ako je rad u svojem iskonu — pretpostavka i osnova povijesti, kao što je povijest tek po radu i s radom (potkrepa tomu nalazi se na više mjesta u Marxovom opusu te eksplicitnim tumačenjima), Marx se terminom »rad« koristi u njegovim historijskim specifikacijama. Preuzevši Hegelov pojam rada kao »predmetnog delanja«, Marx govori, primjerice, o robovskom, kmetskom i najamnom radu kao historijskim oblicima otuđenog rada koji u svojoj potonjoj formi postaje najdrastičniji oblik otuđenja, a otuđeni rad zbog svoje historijske verifikacije postaje sinonim za rad kao takav, rad po sebi.⁵

Upravo je Marx, objašnjavajući svoju poznatu misao o konkretnom kao jedinstvu mnogolikog⁶, u djelu »Osnovi kritike političke ekonomije«, dao metodologijsku uputu za razumijevanje distinkcije u poimanju rada. Tu on pokazuje kako i najapstraktnije kategorije kao »rad uopće« iako »važi za sve epohe«⁷ i ne samo što u konkretnom zbiljskom životu pretpostavljaju cjelinu različitih radova i bogatstvo konkretnih oblika, već su [...] u određenosti ove apstraktnosti isto toliko proizvod historijskih prilika i [...] u punoj mjeri važe samo za te prilike i unutar njih«.⁸

⁵ Spekulative raspre o tome koliko Marx sam sebi proturječi kad umjesto otuđenog rada u trećem dijelu »Kapitala« govori o radu kao slobodnoj djelatnosti, čine se bespredmetnim.

⁶ »Konkretno je konkretno zato što je ono sjedinjenje mnogih određenja, dakle jedinstvo mnogostrukog«. K. Marx, Temelji slobode, Osnovi kritike političke ekonomije (Grundrisse), Zagreb 1977, 26.

⁷ Isto 31.

⁸ Isto.

2. Marxove su kategorije prije svega kategorije odnosa, dakle kad Marx zbori o čovjeku, o radu, o kapitalu, on zbori o odnosu (ljudskom, društvenom, pervertiranom, otuđenom i dr.).

Čovjek je kao rodno i radno biće (u svom antropologijsko-ontologijskom određenju) — biće odnosa, jer postoji i opstoji na način odnosa; on se odnosi spram svoje biti i biti svega što jest. Proizvodnja se zbiva upravo zato što se čovjek odnosi i ona se zbiva kad se on odnosi. Naspram životinje koja se, kako kaže Marx, »[...] 'ne odnosi' ni prema čemu i uopšte se ne odnosi«⁹, čovjek se odnosi spram prirode i spram drugih ljudi zato što je na djelu svjesni bitak, svjesni odnos spram sebe sama a ne tzv. čista svijest što je bila zabluda svega dotadašnjeg idealizma. Zahvaljujući svjesnom odnošenju, proizvodnja je svjesna slobodna djelatnost, rodni život čovjeka, način na koji on biva jer »[...] to je život koji proizvodi život«¹⁰.

Historijski izražaj proizvodnje jest njena nužna predmetnost kao odnos čovjeka i svijeta, subjekta i objekta (materijala prirode), svijesti i predmeta; predmetnost kao odnošenje — djelatno iskušavanje bitnih ljudskih potencija. Stoga Marx i zamjera Feuerbachu u poznatoj prvoj Tezi što nije shvatio osnovno ljudsko zbivanje — odnošenje kao djelatno, predmetno: »Glavni nedostatak svega dosadanjeg materijalizma (uključujući tu i Fojerbahov) jeste to što se predmet, stvarnost, čulnost uzima samo u obliku objekta ili neposrednog sagledavanja; ali ne kao ljudska čulna djelatnost, ne kao praksa, ne subjektivno«¹¹, što je uspio afirmirati idealizam.

Ako je kapital kao odnos¹² u historijskom smislu najotuđeniji, jer je uspio sve oblike otuđenja razviti u najdrastičnijem a istodobno najperfidnijem smislu (fetišizam robe, primjerice), Marxova je praksa nositelj povijesti — povijesnog odnosa kao odnosa u bitnom.

Povijesni odnos po Marxu ne samo što podrazumijeva cjelinu ljudskih odnošenja, već je bit svega odnošenja kao slobodnoga, svjesnog, stvaralačkog, osjetilnog. Riječ je o Marxovom temeljnom odnosu koji zrači »budućim«, koji pretpostavlja subjekt-objekt relaciju i nadilazi je u metafizičkom smislu jer tek omogućava i uspostavlja bit čovjeka.

3. S obzirom da je Marxovo polazište spoznaja povijesnog totaliteta kao lika odjelovljenja i samoodjelovljenja čovjeka, sve kategorije kojima se Marx služio imaju prije svega ontologijski smisao. Čak i kad se Marx kategorijama kao što su rad, praksa, djelatnost koristi strogo znanstveno-ekonomijski, primjerice, u Kapitalu, on nikad ne previda njihovo značenje u rasvjetljivanju spoznaje biti čovjeka i njegova svijeta, povijesnog bitka. Kad Marx u trećem dijelu Kapitala naziva rad »svrsishodnom djelatno-

⁹ K. Marx — F. Engels, Nemačka ideologija, Beograd 1964, 28.

¹⁰ Isti, Otušeni rad, Rani radovi, 251.

¹¹ K. Marx, Teze o Fojerbahu, Vidi: Nemačka ideologija, 3.

¹² Marx na više mjesta u mnogim svojim djelima potencira moć kapitala kao odnosa u svoj njegovoj posljedičnosti. Tako u »Teorijama o višku vrednosti« kaže: »Proizvođač vrednosti je kapital samo kao odnos, samo ukoliko on kao prinudna sila nad najamnim radom nateruje najamni rad da daje višak rada, ukoliko proizvodnu snagu rada podstiče na stvaranje relativnog viška vrednosti.« (51) Vidi: K. Marx — F. Engels, Teorije o višku vrednosti, Beograd 1969 I, Dela, tom 24.

šću«¹³ u njegovom posve jednostavnom određenju, nije riječ o Marxovoj omašci ili diskursu, već o sukladnosti dviju kategorija u njihovom ontologijskom izvorištu, to jest rad po sebi — ontički neutralan, bez historijskih modificiranja i opterećenja jest isto što i djelatnost.

Ako za Marxa cjelokupna svjetska historija »nije ništa drugo do proizvodnja čovjeka pomoću čovjekova rada [. . .]«¹⁴, evidentna je transepohalnost pojma rad.

Rad je za Marxa povijesno pitanje. Rad kao čovjekova obrada materije, tj. razmjena čovjeka s prirodom jest pretpostavka ljudskog života (čovjek jest po radu), konstituens njegova bivanja, njegove historije i moguće povijesti. Rad je pretpostavka odjelovljenja, činjenja i sačinjanja. Rad je čovjeku supripadan; ili, kako je Marx ustvrdio, njegovo suvereno i subjektivno vlasništvo¹⁵ i argument njegova postanka i postojanja.

Ako se za rad i djelatnost može reći da su, unatoč njihovim specifičnim upotrebama (tako rad u Marxovom djelu uglavnom susrećemo u negativnoj konotaciji: »rad žrtva«, rascijepljen rad, otuđen rad i sl., a djelatnost u tzv. afirmativnoj — svrsishodna, slobodna, djelatnost kao »samosvrha« i sl.), ontologijski za Marxa isto, to ne važi za pojmove »rad« i »proizvodnja«, »rad« i »praksa«.¹⁶

Proizvodnja pretpostavlja čovjeka kao radnog¹⁷, jer tek radni čovjek proizvodi. Proizvodnja je obitavalište rada ili, kako Marx veli: »Svaka proizvodnja jest prisvajanje prirode od strane individuuma u okviru i posredstvom nekog određenog društvenog oblika.«¹⁸ Bivajući produkcija i reprodukcija ujedno, jer čovjek putem nje producira i reproducira cijelu prirodu i sebe sama (svoj svijet), ona je njegov djelatni generički život, potvrda čovjeka kao rodnog i radnog bića.

Za Marxa je praksa povijesni život primjeren ljudskoj biti, sve povijesno. »Poklapanje menjanja okolnosti i ljudske delatnosti ili samomenjanje mo-

¹³ K. Marx, Kapital, Beograd 1961, knj. III 1564.

¹⁴ *Isti*, Privatno vlasništvo i komunizam, Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844, Rani radovi, 286.

¹⁵ U zanimljivim opservacijama o radu i kapitalu riječ je o njihovoj neumitnoj razdieljenosti i suprotstavljenosti. Rad je prvo i osnovno ljudsko vlasništvo i stoga je zbiljska negacija privatnog vlasništva, njemu izvanjskog, tuđeg. Utoliko on doista jest »[...] subjektivna suština privatnog vlasništva kao isključenje vlasništva [...]« (272). Vidi nav. dj.

¹⁶ Neki autori Marxu pripisuju jednoznačnost termina »Rad« i »praksa«. Tako, na primjer, Mihajlo Đurić smatra da je Marx poistovjetio rad s praksom, odnosno da je u radu »otkrio primarnu konkretizaciju prakse« (788), M. Đurić, Praksa, rad i delanje, *Praxis*, 5/6, 1970.

¹⁷ U svjetlu Marxovog stajališta o radu kao neoborivom dokazu čovjekova nastanka, V. Sutlić utvrđuje razliku između rada i proizvodnje. Parafrazirajući autora, proizvodi su naspram rada, rezultat čitava povijesnog sklopa a ne njegova postanka (15, 16). Ta razlika biva još uočljivija na historijskom primjeru građanske ekonomije kad se rad otuđuje u proizvodnji, ili kao što autor kaže: »Rad je apstrakcija proizvodnje, kvantifikacija vrijednosti proizvoda, tj. on nije proizvodnja radi proizvodnje, već proizvodnja radi vrijednosti, zarade, profita, novca (25). Vidi: V. Sutlić, Bit i suvremenost, Sarajevo 1967.

¹⁸ K. Marx, Temelji slobode, 12.

že se shvatiti i racionalno razumeti samo kao revolucionarna praksa¹⁹, objasnio je Marx svoje poimanje prakse. I površna analiza treće Teze dopijeva do njene poruke navješćujući i kompleksnu sadržajnost pojma i Marxovu nakanu da praksu veže uz epohalan obrat: revoluciju. Otuda Marxov pojam praksisa počinje zadaćom mijenjanja svijeta, a ozbiljuje se ozbiljenjem svijeta kao ljudskog.

Praksa²⁰ je Za Marxa jedinstveni društveni bitak, revolucionarna teorija i praktična djelatnost kao jedno, izraz za cjelokupno ljudsko djelovanje. Ona je ozbiljeno jedinstvo sva tri područja ljudske aktivnosti u aristotelovskom smislu iskazana kao *theoria*, *poiesis* i *praxis* i utoliko jest, kao imanentnost zbivanja u svijetu rada, radikalna izmjena zbilje same.

Historijska metamorfoza Marxova povijesnog pitanja, dakle rada, započela je trenutkom rascjepa prirodnog jedinstva rada i njegovih pretpostavki — anorganskih preduvjeta ljudske egzistencije. Time je ujedno započeo historijski proces otuđenja koji se u kontekstu građanske ekonomije ne samo posve uobličio u dijalektičku opreku između rada i kapitala već je, kako Marx utvrđuje, »po prvi put potpuno postavljen tek u odnosu najamnog rada i kapitala«.²¹

Sve do toga radikalnog »reza« čovjek je bio »gospodar uvjeta svoje zbilje«²² kao vlasnik subjektivne suštine — rada. Njegovo životno-djelatno postojanje (rad) bio je posve u suglasju s prirodnim (physisom kao zemljom) kao svojim »produženim tijelom«.²³ Vlasništvo unutar postavljena jedinstva upravo je to samo odnošenje ljudi spram prirodnih uvjeta svoje proizvodnje kao njima pripadajućim, »kao prema uvjetima pretpostavljenim s [...] vlastitim postojanjem«²⁴, a rad — kao ontologijski konstituens čovjeka — samodjelatnost i samoozbiljenje individuum.

Marx nalazi primjere toga harmoničnog prirodno-djelatnog jedinstva u oblicima koji su prethodili kapitalističkoj proizvodnji (tako da su bez obzira na razne historijske i lokalne modalitete, osnovne značajke sadržane u azijskom i antičkom obliku vlasništva).²⁵

Znanstvenom analizom historijskog procesa koji je neumitnim razdvajanjem rada od njemu supripadnih prirodnih uvjeta otvorio novu epohu, uspostavljaajući međusobnu pretpostavljenost i suprotstavljenost rada i ka-

¹⁹ *Isti*, Teze o Fojerbahu, 4.

²⁰ Objašnjavajući raznoliko interpretiranje Marxovog pojma prakse, B. Bošnjak iskazuje temeljno razlikovanje između pojma prakse u užem smislu (praktično ljudsko djelovanje) i prakse u širem smislu (kao označitelja mnogolike ljudske aktivnosti i ljudskog odnošenja). Vidi: B. Bošnjak, Ime i pojam praxis, *Praxis*, 1/1964, 7—21.

Za Althussera, na primjer, Marx razlikuje razne nivoe ljudske prakse: ekonomsku, političku, znanstvenu, ideologijsku i dr., u njihovim specifičnim artikulacijama. Vidi: *Luj Altiise*, Za Marksa, Beograd 1971, 212.

²¹ K. Marx, Temelji slobode, 200.

²² *Isto*, 182.

²³ *Isto*, 203.

²⁴ *Isto*.

²⁵ *Isto*, 182—189.

pitala²⁶, Marx je nagovijestio historijski i ekonomijski najrazvijeniji svijet proizvodnje — svijet građanske ekonomije.

I dok je cehovski obrt²⁷ zadržao privid rada utoliko što još nije razvio kapital, te je i nadalje riječ o određenom, specifičnom radu (radu kao majstorskoj vještini, »poluumjetničkom radu« i sl.), kapitalistički način proizvodnje pretvara rad u puku apstrakciju. Kapitalistička proizvodnja ne samo što je negirala rad svakoga pojedinačnog radnika, već ga se on sam u aktu razmjene odriče²⁸, »svoju vlastitu zbilju ne postavlja kao bivstvovanje za sebe«²⁹ i zato, kako Marx s pravom konstatira, »čitav taj proces ostvarenja je isto tako proces onestvarenja rada«.³⁰

Dijalektički prijevor rada i kapitala konstitutivna je okosnica građanske ekonomije i njen nezaobilazni preduvjet. Tek temeljnom vezom između rada i kapitala kapitalistički način proizvodnje postaje jedinstven princip te uspostavlja jedinstvo na razini društva. U tom smislu kapitalizam biva epohalan sklop.

Prodirući u zbiljsko ishodište toga odnosa Marx jasno ukazuje na nuždu transformiranja rada u svoju apstrakciju³¹, jer kapital kao totalitet, supstancija koja apstrahira svoje posebnosti, nužno implicira rad općenito, apsolutno indiferentan, dakle apstraktni rad kao množinu nerazpoznatih, specifičnih radova. Sfera apstrakcije omogućava supostojanje rada i kapitala kao jedinstva; u njoj se zbiva ulaženje, uključivanje rada u kapital — proces kao proces oplodivanja, kao proces proizvodnje profita — osnovnog spiritus movensa kapital-odnosa.

Rad postaje produktivan, po Marxu, jedino kad proizvodi vlastitu suprotnost³², kao što je tek negacija rada — mogućnost kapitala. Pretvaranjem rada kao vrijednosti za sebe u nepresušno izvorište vrijednosti kao takve, štoviše, svodenjem rada na puku upotrebnu vrijednost za kapital i kapitala samog, zbila se temeljna metamorfoza rada — otuđenje. Ogledalo njegove sveprisutnosti u svijetu građanske proizvodnje jest proizveden svijet — desupstancijalizirano mnoštvo roba, a bit otuđenja (stvorenja u samom činu proizvodjenja kao rezultat dijalektičke sprege rada i kapitala) — otuđenje ljudske biti — djelatne, generičke suštine čovjeka. U sklopu kapitalističkog historijskog »iskustva« i njemu primjerenom, »rad« dobiva negativnu konotaciju jer je na nju »sveden«. Tako se Marx koristi skalom termina da bi objasnio poziciju »otuđenog rada«: najamni rad,

²⁶ »Pretvaranje rada (kao žive svrshodne djelatnosti) u kapital jest po sebi rezultat razmjene između kapitala i rada, ukoliko ta razmjena daje kapitalistu pravo vlasništva na proizvod rada«, objašnjava Marx tendenciju procesa nastajanja kapitala na osnovi odvajanja objektivnih uvjeta rada od rada, a kao nužan zakon te »razmjene« on ističe odvajanje vlasništva od rada. Vidi: *K. Marx*, nav. dj. 182.

²⁷ Pri komparaciji obrtničke i kapitalističke proizvodnje u »Grundrisse« Marx kaže da je u prvoj riječ o kvaliteti proizvoda i posebnoj umješnosti radnika, neposrednom ručnom radu, dok je u proizvodnji kapitala bitna masa, razmjenska vrijednost i višak vrijednosti. Usp. *K. Marx*, nav. dj., 253.

²⁸ Isto, 132.

²⁹ Isto, 162.

³⁰ Isto.

³¹ Isto, 113—130.

³² Isto, 124

radna snaga, rad-žrtva, razmravljen rad, prisilni rad, rad-upotrebna vrijednost, podjela rada³³, raskrivajući time cjelinu ljudskog otuđenja u njegovoj konzekventnosti.

Na tragu Marxovog razumijevanja »otuđenog rada«³⁴ kao označitelja čovjekova položaja u proizvodnom procesu kapitalizma (otuda antropološki-ontološki smisao navedenog pojma), dopiremo i do razloga utemeljenja Marxove kritičke pozicije i ideološki-djelatne uloge njegove revolucionarne teorije. A ona je smjerala ka obratu.

»Ukidajuća' povijest ne uvodi se u sistem izvanjski-svjeto-nazorno, nego se strogo izvodi iz njegovih premisa«³⁵, suština je, kako ispravno zaključuje A. Schmidt, Marxove dijalektike kao upute za promjenu svijeta i metodologije za rekonstrukciju danog. Metodološki i metodički uzorit primjer vlastite upute iskazuje Marx znanstvenom analizom zbilje građanskog svijeta. Točnije Marx kritikom znanosti nacionalne ekonomije i njenih kategorija, podastire temeljnu kritiku sistema jer njom je sam sistem doveden u upit. Imanentnu kritiku zbilje koja je rezultirala spoznajom biti građanskog društva Marx je dijalektički izložio sintetskim pojmovima (a ne historiografski)³⁶ koji sabiru osnovne značajke kapitalističkog sklopa. Otuđenje rada i iz njega »proizvedeni« pojmovi, iskazani su u vrijednosnim veličinama (roba, novac, profit, zemljišna renta i dr.) kao modificiranim imeniteljima kapitala — subjekta proizvodnog sustava i cjeline odnosa. Polazeći od analize osnovne pojavne kategorije otuđenja: robe kao vrijednosnog oblika proizvoda rada, Marx logički-sustavno razobličava i istodobno kritizira cjelokupni svijet apstraktnih shema kao pronositelja zbiljskih otuđenih odnosa, otuđenja ekonomske zbiljnosti u njenoj biti. Dekodiranjem apstraktne kategorijalne strukture otvara se obzorje imanentnog — osnovni proizvodni odnos — koji prebiva u otuđenju djelatnog (»Kapital employs labour«)³⁷ i u otuđenju prirodnog, jer se i priroda svela na puku korisnost te prestala biti »priznavana kao moć za sebek«.³⁸ Kapital kao supstancija-subjekt omogućio je i pretpostavio mnogoliku eksploataciju, uspostavio se kao moć nad radom i prirodom. Marx je epohalnom analizom kapitala i njemu supripadnih kategorija nagovijestio njegov kraj jer »njegov je zbiljski kraj moguć [...] iz njega samoga«.³⁸ U njegovoj historijskoj zgotovljenosti sadržana je mogućnost revolucionarne izmjene a time otvorena mogućnost rada.

³³ Za Marxa je podjela rada samo »nacionalno-ekonomski izraz društvenosti rada unutar otuđenja«. Vidi: *K. Marx*, Ekonomski-filozofski rukopisi, Rani radovi, 300.

³⁴ Kategorija otuđenja, proistekla iz »otučenog rada« i s njim sukladna, kako H. Burger veli, jest »[...] fundamentalni kritički pojam koji sabire i omogućava Marxovu analizu i kritiku građanske političke ekonomije i njenog realiteta«. Vidi: *H. Burger*, Znanost povijesti, Zagreb 1978, 48.

³⁵ *A. Schmidt*, Povijest i struktura, Beograd 1976, 90.

³⁶ U tom smjeru uputno je stajalište A. Schmidta: »Marx ima posla sa sistemom u strogo deduktivnom smislu, a ne s nekom historiografskom zadaćom«. Vidi: *A. Schmidt*, nav. dj., 75.

³⁷ *K. Marx*, Teorije o višku vrednosti, Prvi deo, 298.

³⁸ *Isti*, Temelji slobode, 151.

³⁹ *Ž. Puhovski*, iz diskusije Okruglog stola na temu: Mjesto »Kapitala« u Marxovom djelu, Vidi: Aktualnost Marxovog »Kapitala«, RNS »Moša Pijade«, Zagreb 1982, 134.

Marxov pristup ozbiljenju povijesnog pitanja nužno implicira humanističko-emanipatorski obrat u smjeru odjelovljenja povijesti same koju je Marx definirao kao »provedeni naturalizam čovjeka« — »provedeni humanizam prirode«⁴⁰. Ili, u Blochovoj interpretaciji: »samozahvaćanjem djelatnika povijesti kao radnih ljudi; u prirodi [...] samozahvaćanjem onoga što se hipotetički nazvalo natura naturans ili subjekt materijalnog gibanja.«⁴¹ U susret objašnjenju toga fundamentalnog stajališta kao ponovne mogućnosti rada u bezmjerju ljudskih djelatnih potencija, valja se »vratiti« na jedno antropologijsko mjesto iz Marxovih Ranih radova. Ukazujući na distinkciju između djelatnosti životinje i svjesne djelatnosti čovjeka, Marx je, među ostalim, istakao: »[...] ona proizvodi jednostrano, dok čovjek proizvodi univerzalno; ona proizvodi samo pod prisilom neposredne fizičke potrebe, dok čovjek proizvodi i kad je slobodan od nje i istinski proizvodi tek oslobođen od nje.«⁴² Ta značajna misao da čovjek može stvarati jedino oslobođen od svake fizičke potrebe, ne samo što razobličava sudbu proizvodnog svijeta, već nalaže posve drukčiji referentni okvir kao modus za razrješenje Marxova povijesnog pitanja.

Prijeporno pitanje zbivanja — rad kao svjesno oblikovanje povijesti, uporište radikalne metamorfoze nalazi u sferi tzv. slobodnog vremena koje postaje sva mjera bogatstva (što je tzv. radno vrijeme bilo u toku cijele historije proizvodnje). Riječ je o onom mjestu Marxova djela otvorenom spram zbiljskih mogućnosti i zato ga je potrebno podrobnije osvijetliti.

Analizirajući historijske osnove i pretpostavke daljnjeg razvoja kapitalizma Marx uočava značenje znanosti u razvoju proizvodnih snaga društva, no »zamjera« kapitalizmu što je posve ignorirao razvoj glavne proizvodne snage — čovjeka kao sabirališta djelatnih moći, stvaralačkog i samostvaralačkog bića, tzv. »razvitak ljudskih proizvodnih snaga, tj. razvitak bogatstva.«⁴³ Pretpostavlja da u uvjetima visoke proizvodne snage rada u sferi materijalne proizvodnje dolazi do uštede potrebnoga radnog vremena, što neumitno vodi skraćivanju radnog dana, te konzekventno tomu dolazi do proširivanja tzv. slobodnog vremena. Upravo se tu otkriva objektivna potencionalnost razvoja ljudskog bića. »Sa stanovišta neposrednog procesa proizvodnje taj se razvitak može posmatrati kao proizvodnja *capitala fixa, capital fixe being man himself*«⁴⁴, apostrofira Marx čovjeka kao aktivnu moć.

Pod tzv. slobodnim vremenom Marx razumijeva vrijeme za višu djelatnost (uz dokolicu)⁴⁵, za znanstveno i umjetničko razvijanje individuuma i sl.; dakle, vrijeme koje čovjeka privodi k sebi kao zbiljskom bogatstvu te ono tendencijski nije ništa drugo do »prisivajanje njegove vlastite opće proizvodne snage«⁴⁶, slobodan razvoj i punina razvoja njegovih mogućnosti.

⁴⁰ K. Marx, Ekonomsko-filozofski rukopisi, Rani radovi, 275.

⁴¹ E. Bloch, Princip nada, tom I, 235.

⁴² K. Marx, Ekonomsko-filozofski rukopisi, Rani radovi, 251.

⁴³ K. Marx, Temelji slobode, 247.

⁴⁴ Isto, 301.

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ Isto, 293.

Marx ima na umu stvaralačku djelatnost koja se zbiva zahvaljujući vlastitim radnim sklonostima, te joj je svrha u samoj sebi⁴⁷ (slobodna je i oslobođena od svake prisile). Riječ je o radu koji je vlastiti izbor, osoben užitak i radost (on nije igra), jer omogućava razvijanje individualnih sposobnosti⁴⁸ i kao takav je čovjekova osnovna potreba i uvjet neposredne proizvodnje.⁴⁹

Dospijevajući do Marxovog poimanja rada kao stvaralačke djelatnosti, u promišljanju se razabiru dva nezaobilazna momenta:

a) revalorizacija osjetilnosti kao imanentan zahtjev rada — »proizvođenja« povijesno-ljudskih potreba;

b) susret rada (u ontički neutralnom smislu) kao osnovnog događanja čovjeka i prirode i umjetnosti (u bitno ontologijskom određenju) kao jedinog historijski znanog primjera smislenog i prisebnog rada:

a) u smjeru objašnjenja revolucionarne prakse kao osjetilne ljudske djelatnosti značajne su i sve one analize Marxa koje se zalažu za revalorizaciju i redefiniranje ljudske osjetilnosti kao predložka za istinsko ljudsko bivanje. Uočavajući sljepilo ljudskog senzibiliteta u svijetu privatnovlasničkog institucionalnog odnosa koji zatajuje moguću doživljajnost zbog užitka imanja ili posjedovanja,⁵⁰ Marx zagovara emancipacijski »program« sveosjetilnosti primjeren »[...] cjelokupnom bogatstvu ljudskog i prirodnog bića«. ⁵¹ Na djelu se obznanjuje razvijanje i oslobađanje mnogolike pritajene latentne osjetilnosti, posebice duhovne, koja je obitavala »nemoćna«, historijski neraznana u antropologijskom sklopu. Osjetilnost u Marxovom poimanju jest opredmećena i oduhovljena istodobno, prirodna i ljudska, društvena i pojedinačna, neposredna i živa, objektivna kao »Zbiljnost čovjekovih suštinskih snaga«⁵² i subjektivna kao potvrđivanje vlastitih snaga (»za nemuzikalno uho ni najljepša muzika nema nikakva smisla, nije (nikakav) predmet«).⁵³ Tu je Marx na tragu najiskonskije prirodnosti u ljudskom biću jer čovjek tek u sveosjetilnosti biva blizak neiscrpnim mogućnostima koje se na-daju kao zbiljske te ima šansu da svoje svestrano biće »prisvaja« na svestran način.⁵⁴ Marxov prilaz budućnosti kao promicanju čovječnosti u zbiljskom kretanju nije ništa drugo do uviranje i prožimanje osjetilnog i djelatnog. Jedino tako je moguće spoznati smisao Marxovih tumačenja rada kao stvaralačke djelatnosti;

b) Marx umjetnost promišlja povijesno i radi povijesti i otuda neumitna kategorijalna bliskost umjetnosti i ljudskog rada. Umjetnost za Marxa nije samo posebna sfera proizvodnje već osnova za definiranja pojma djelatnosti; historijski iskušana praksa »u kojoj je princip djelatnosti i samodjelatnosti, prirode i rada, već izmiren«. ⁵⁵ Jedino je u umjetnosti rad znan

⁴⁷ *Isti*, Kapital, III, 1561.

⁴⁸ *Isti*, Temelji slobode, 301.

⁴⁹ »Dakle ne žrtva, već rad kao uvjet proizvodnje«, *Isto*, 269.

⁵⁰ *Isti*, 320. Usp. *K. Marx — F. Engels*, Rani radovi, 279—280.

⁵¹ *Isti*, Rani radovi, 282.

⁵² *Isto*, 280.

⁵³ *Isto*, 281.

⁵⁴ *Isto*, 279.

⁵⁵ *O. Žunec*, Mogućnost marksističke estetike, Zagreb 1980, 97.

kao priseban — slobodan bivao eminentno proizvođenje nove zbiljnosti koja ima svrhu u sebi; »osiguravao« totalnost čovjeka kao rodnog i radnog bića. U prilog tematiziranju Marxova promišljanja umjetnosti kao paradigmatškog oblika svega rada, zbilje same kao djelanja, značajna su zapažanja o grčkoj umjetnosti i njenoj transepohalnoj uzoritosti⁵⁶ te različite eksplikacije neprijateljstva kapitalizma spram umjetnosti.⁵⁷ Ako je rad u svojoj biti imanentan umjetnosti⁵⁸, onda je jasno »[...] da se mjerilo otuđenja, po Marxu, može naći u blizini, odnosno udaljenosti rada od umjetnosti.«⁵⁹ I dok je kapitalistička proizvodnja »smrt« umjetnosti isto toliko koliko je otuđenje rada, zbiljsko je stvaranje moguće izvan koprene ravnodušja prema radu koji je bio samo sredstvo, prisila i ropstvo, s onu stranu svake proizvodnje i svake podjele rada. Dakle, afirmacijom one Marxove misli koja djelatnost kao stvaralaštvo, tzv. umjetnički rad situira u izvoriste povijesti kao krajolika čovjekove »rodne djelatnosti«, u njegov zavičaj. Kao potkrepa danom nalogu »služi« jedna sporna i na različite načine izčitana Marxova formulacija: »Životinja oblikuje samo po mjeri i potrebi vrste kojoj ova pripada, dok čovjek znade proizvoditi prema mjeri svake vrste i znade svagdje dati predmetu inherentnu mjeru; to čovjek oblikuje i prema zakonima ljepote.«⁶⁰ Oblikovanje »prema zakonima ljepote« moguće je objasniti tek u kontekstu novog, bitno drukčijeg odnosa čovjeka i prirode. U »ljudskom prisvajanju« prirode orijentiranom na »prirodu imanentne, životvorne, čulne, estetske kvalitete«⁶¹, »inherentna mjera«, koja postoji u prirodnim predmetima kao potencijal, oslobađa se pri stvaralačkom činu jednako kao i ljudski potencijal. Ljudsko odnošenje spram prirode, koje za rezultat ima »očovječenu prirodu«, odvija se prema zakonima ljepote time što, prisebljujući prirodu radi nje same, dovodi je u suglasje s njenom biti. Jednako kao i što sebe — kao ljudsko — svoju prirodu — čovjek raspoznaje i otkriva tek u tom istom stvaralačkom aktu — odnosu spram prirode. Time čovjek razvija svoje stvaralačke — prirodne — potencije bivajući priroda sama.

Marx upravo na tome mjestu zorno progovara o radu kao smislu — kao svrsi za sebe (ono je oslobođeno svake izvanjske svrhovitosti) — o smislenom radu koji stupajući na mjesto kapitala kao supstancije-subjekta, razrješava temeljni subjekt-objekt odnos; omogućava ljudsku povijest.

Komunizam je za Marxa zbiljsko razrješenje sukoba prirode i čovjeka,⁶² spoznajom vlastite povijesti i spoznajom prirode »kao svog realnog tije-

⁵⁶ K. Marx, Temelji slobode, 38.

⁵⁷ K. Marx—F. Engels, Teorije o višku vrednosti I, 207.

⁵⁸ R. Garaudy, promišljajući pitanja umjetnosti i rada, veli: »To su dva granična momenta iste stvaralačke djelatnosti« (155). Vidi: R. Garaudy, Marksizam i umjetnost, Marksizam i umjetnost (zbornik radova), Beograd 1972.

⁵⁹ V. Sutlić, Bit i suvremenost, 27.

⁶⁰ K. Marx, Rani radovi, 251—252; Problematičnost formulacije izvire iz različitog poimanja Marxove »inherentne mjere«. Tako, primjerice, po H. R. Jausu, Marx je ostao pri upotrebi klasičnog termina »prirodno lijepog« (H. R. Jaus, Problemi idealizma: Opažanja o marksističkoj estetici, *Književnost*, 1/1977, 105), za S. Morawskog riječ je o objektivnoj osnovi za ljepotu (S. Morawski, Estetski pogledi Marxa i Engelsa, *Praxis*, 3/4/1969, 413).

⁶¹ H. Marcuse, Kontrarevolucija i revolt, »Grafos«, Beograd 1977, 69.

⁶² K. Marx, Rani radovi, 275.

la»,⁶³ sudbinsko razrješenje povijesti kao slobode. Tako, govoreći o komunističkoj proizvodnji u trećem tomu Kapitala, Marx razumijeva racionalno uređenje razmjene materije s prirodom na način najdostojniji baš ljudskoj prirodi.⁶⁴ Proizvodnja i nadalje ostaje uporište nužnosti,⁶⁵ no slu-teći Marxovu intenciju, riječ je o dijalektičkoj procesualnosti nastajuće povijesti u kojoj se zbivanjem rada ne samo smanjuje tzv. carstvo nužnosti, već se potire uspostavljena granica »nužnosti« i »slobode«, prakse (u užem smislu) i teorije. Argumentaciju za dano tumačenje moguće je izvesti iz Marxove revolucionarne misli: »Nije dovoljno da misao stremi k zbilji, sama zbilja mora stremiti prema misli«,⁶⁷ kao njezinoj svojevrsnoj metod-ičkoj poziciji. Riječ je o revoluciji zbilje koja ne samo što dovodi u pi-tanje svu dotadašnju zbilju kao ne-zbiljnost, već sama praksa kao total-nost ljudskog bivanja valja postati zbiljnost i ona će to biti utoliko uko-liko bude bliska filozofiji samoj. Praksa kao cjelokupni proces zbivanja je »u isti mah disciplina, u odnosu na nastajućeg čovjeka, i djelatnost, eks-perimentalna nauka materijalno stvaralačka i opredmećujuća [...] ne-prestani proces kretanja ljudi«,⁶⁷ poprište produkcije i reprodukcije — sve bivanje. U njoj se neposredna proizvodnja javlja samo kao moment. Dohvatom povijesti, razriješila se metamorfoza Marxova pitanja — u ko-rist rada kao samodjelatnosti, razabira otvorenih mogućnosti.

⁶³ *Isti*, Temelji slobode, 249.

⁶⁴ *Isti*, Kapital, III 1560—1561.

⁶⁵ *Isti*, 1561

⁶⁶ *K. Marx* — F. Engels, Rani radovi, 100.

⁶⁷ *K. Marx*, Temelji slobode, 301—302.